

Шеремет С.І., методист науково-методичної лабораторії розвитку освіти кафедри освітньої політики КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

Про організацію процесу виховання в закладах освіти Одеської області

Сучасний розвиток інформаційного суспільства, процеси світової глобалізації та інтеграції, інноваційні процеси, які відбуваються в усіх сферах життєдіяльності людини сприяють тому, що освіта стає пріоритетним фактором розвитку кожної держави. «Освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету й конкурентоспроможності держави на міжнародному рівні» (*витяг з Національної доктрини розвитку освіти*).

Спрямування цивілізаційного вектора України на інтеграцію в єдиний європейський освітній простір суттєво вплинула на модернізацію освіти, що відобразилось у нових підходах до структури, змісту та форм діяльності освітніх закладів.

Для держави, органів місцевого самоврядування, педагогів та громадськості 2017 рік був значимий і продуктивний на зміни в освітній галузі. Прийнято ряд нормативних документів, які кардинально змінили бачення освітнього процесу в Україні, виставили сучасні акценти у підходи та змістове наповнення. Означено, що «освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства» (*витяг з Закону України «Про освіту»*).

Враховуючи зміни в освітній політиці, сучасні виклики та протиріччя, діяльність педагогічних колективів у минулому навчальному році була спрямована на сприйняття, підготовку та впровадження стратегічних ідей Концепції «Нова українська школа», Закону України «Про освіту» в освітній простір навчальних закладів області.

В умовах сучасних соціокультурних трансформацій такі компоненти Нової школи, як «запровадження компетентнісного підходу», «наскрізний процес виховання, який формує цінності»; «запровадження педагогіки партнерства між учнем, учителем і батьками»; «орієнтація на потреби учня, дитиноцентризм» є основними стратегічними завданнями процесу виховання.

Специфікою нового навчального року має стати реалізація нових підходів до виховання у процесі становлення Нової української школи.

Зазначимо, що органами державного управління забезпечено правове регулювання питань функціонування системи освіти та виховання в таких глобальних нормативно-правових документах, а саме:

- Закон України «Про освіту»;
- Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року;
- Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки;
- Національна стратегія з оздоровчої рухової активності в Україні до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація»;
- Концепція Державної соціальної програми «Національний план дій щодо

реалізації Конвенції ООН про права дитини» на 2017–2021 роки;

- Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року;
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді;
- Концепції сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина» на 2012–2021 роки;
- Програма «Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України»;
- Обласна цільова соціальна програма «Молодь Одещини» на 2018-2020 роки;
- Державна соціальна програма з протидії торгівлі людьми на період до 2020 року.

Повний зміст даних документів та інші організаційно - методичні матеріали, рекомендовані для використання та розміщені на сайті кафедри суспільно-гуманітарної освіти в рубриці «До нового 2018/2019 навчального року».

Сьогодні акцент виставляємо на провідну ідею Концепції «Нова українська школа» - це формула Нової школи, яка базується на дев'яти ключових компонентах. Одна із них - **наскрізний процес виховання, який формує цінності**. Важливо виховання розглядати як невід'ємну складову всього освітнього процесу, яка системно здійснюється в урочній, позакласній та позашкільній діяльності.

Слід зазначити, що планування та організація навчальної діяльності базується на компетентнісному підході, який передбачає, що учні мають не тільки опанувати зміст певної дисципліни, а передусім, набути необхідних життєвих компетентностей, важливих для всебічного розвитку особистості, його подальшого становлення, морального та професійного зростання.

Акцент важливо виставити на три основні компоненти такого підходу, якими має досконало володіти вчитель, а саме:

- **знання**, які мають бути для дитини значимі, ті, які важливі та цікаві, тоді і мотивація до навчання буде іншою;
- **вміння** - важливість застосування набутих знань на практиці, в різних життєвих ситуаціях;
- **цінності** - сприяють виробленню власної траєкторії розвитку та становлення, є основою життя молодої людини, допоможуть стати успішним.

Реалізація компетентнісного підходу в навчанні передбачає спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток ключових компетенцій особистості. Тих компетенцій, яких кожен потребує для особистої реалізації, розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інклюзії та працевлаштування, які здатні забезпечити особистий успіх протягом усього життя.

Важливо акцентувати увагу на **роль вчителя**, який зуміє не тільки дати певну порцію знань, а й навчить школяра самостійно користуватися ними, здатного знаходити правильні рішення у конкретних навчальних, життєвих ситуаціях, орієнтуватися в житті суспільства.

Враховує виховний аспект кожного уроку, який спрямований на розвиток освіченої особистості, що поєднує в собі творчий потенціал до навчання, ініціативність до саморозвитку та самонавчання в умовах глобальних змін та викликів.

Результатом навчання на основі компетентностей, є не лише знання, вміння,

навички, а й спосіб мислення, погляди, цінності, інші особисті якості дитини, що набуті у процесі освітньої діяльності як через зміст навчальних предметів, так і систему позакласної, позашкільної роботи.

У 2018/2019 навчальному році для планування та організація навчальної діяльності в освітніх закладах рекомендовано для використання лист МОН України від 03.07.2018 № 1/9-415 *«Щодо вивчення у закладах загальної середньої освіти навчальних предметів у 2018/2019 навчальному році»*.

Ключовим нормативним документом виховної галузі на даний час залишається програма *«Основні орієнтири виховання учнів 1- 11 класів ЗНЗ України»* (наказ МОН від 31.10.2011р. № 1243). Відповідно до зазначених орієнтирів, виховання в сучасній школі здійснюється на цінностях, які є основою моделювання наскрізного виховного процесу.

Навчальні заклади Одещини мають позитивний досвід в плануванні роботи за пріоритетами даного документу. Успішно діють авторські виховні моделі, виховні системи, створені регіональні програми виховання для окремо взятого класу з урахуванням індивідуально-педагогічних можливостей класних керівників, батьків, громади. Важливо сьогодні проаналізувати напрацьований досвід функціонування виховних систем закладів освіти, класних колективів та окреслити основні завдання, пріоритетні напрямки та перспективи щодо розширення виховного середовища та формування системи цінностей і суджень школярів в конкретному навчальному закладі в контексті становлення Нової української школи.

Обдумуючи змістове наповнення виховної діяльності варто звернути увагу не на кількість проведених заходів, а на якість і системність використаних форм виховної роботи. Доцільним є використання в педагогічній практиці активних та інтерактивних методів виховання. Важливо, щоб кожен учень відчував задоволення від самого освітнього процесу на рівні власного сприйняття та відчував супровід дорослого у творенні власної індивідуальної освітньої траєкторії розвитку. Актуальними є слова В.Креміня: *«Є необхідність якомога більше наблизити навчання і виховання кожної дитини до її сутності, конкретних здібностей, майбутньої життєвої траєкторії людини...»*.

Залишається актуальним питання **побудови та розвитку ефективного освітнього середовища для всіх учасників навчально-виховного процесу**. Важливим аспектом формування освітнього середовища Нової української школи є дотримання балансу між навчальними видами діяльності, ініційованим вчителем, та видами діяльності, ініційованими самими дітьми. Таке середовище забезпечує можливості учням робити власний вибір, розширює можливості для розвитку нових та удосконалення наявних практичних навичок, заохочує дітей до самовизначення і сприяє формуванню їх компетентностей.

Важливо, щоб освітнє середовище було безпечним місцем, де школярі відчуватимуть себе захищеними, де панує атмосфера довіри, доброзичливості, взаємодопомоги і взаємної підтримки. Головне – що у формуванні такої площадки мають брати участь увесь колектив школи, батьківська громада та громадськість села (селища). Зазначимо те, що варто врахувати регіональні та етнічні особливості, специфіку, соціально-економічні умови регіону, які позитивно впливають на творчий розвиток особистості вихователя і вихованця.

Важливою складовою освітнього середовища є розбудова демократичних відносин та демократичного врядування у школі. Адже безпечний і комфортний

клімат закладу дає змогу побудувати рівноправні й відповідальні стосунки і сприяти розвитку демократичних компетентностей не лише учнів, але й учителів, батьків та представників громади. Усвідомлення важливості власної ролі в усіх шкільних процесах дозволяє підвищити мотивацію учнів до активного включення в діяльнісний процес, сприяє соціальній згуртованості та вирішенню стратегічних, комплексних та локальних завдань.

Сучасність вимагає від освітніх закладів системної діяльності з формування учнівських лідерів, які в перспективі відіграватимуть певну роль у державотворенні. З метою отримання знань, набуття практики демократичної участі у житті школи та громади, формування громадянських компетентностей, діяла обласна Школа громадянської партиципації дорослих та молоді «УСі в ДІІ!» для педагогів-організаторів та лідерів учнівського самоврядування освітніх закладів (відповідальна *Гриньова М.В.*). Робота Школи була спрямована на активізацію громадянської партиципації дорослих та молоді, шкільного учнівського самоврядування задля формування у молодого покоління компетентностей для демократичного громадянства. У новому навчальному році Школа продовжить свою роботу, діяльність якої буде спрямована на спільне навчання дорослих та молоді.

У закладах області є позитивний досвід залучення учнів до активної діяльності в рамках **роботи шкільного учнівського самоврядування**. З їх ініціативи на рівні освітніх закладів районів (міст) учнівська молодь залучається до Благодійних акцій, волонтерського руху, ярмарків, виступів, концертів, соціальних та культурологічних проектів, тренінгів, конкурсів тощо.

Школярі Одещини є активними учасниками обласних етапів Міжнародних, Всеукраїнських конкурсів, проектів, акцій, а саме:

- Міжнародний міждисциплінарний конкурс наукових і мистецьких робіт про Голодомор 1932-1933 рр.;
- Всеукраїнський конкурс плакатів «Я – Україна!»;
- Всеукраїнський літературний конкурс «Ми за тверезе життя!»;
- Всеукраїнський конкурс благодійних проектів «Добро починається з тебе»;
- Всеукраїнський конкурс «Моральний вчинок»;
- Всеукраїнський конкурс есе «Я – європеєць».

Члени учнівського самоврядування були ініціаторами в реалізації Всеукраїнських проектів та акцій (лист ООІУВ від 28.02.2018 № 170), а саме:

- Всеукраїнська естафета учнівської молоді «Прапор доброчинності»;
- проект «Схід-Захід – разом!»;
- Всеукраїнська соціально-екологічна акція прибирання зелених зон та благоустрою територій з роздільним збором сміття «World cleanup day»;
- «Молодіжні лідерські дебати»;
- проект «Фестиваль професій»;
- пізнавально-патріотичний квест «Пізнаймо Україну».

Результати діяльності учнівського самоврядування навчальних закладів області постійно висвітлювались на сайті кафедри суспільно-гуманітарної освіти.

Рекомендуємо в 2018/2019 навчальному році продовжити роботу за даними проектами та сприяти обміну напрацювань в рамках міста, села, громади, області.

Важливо акцентувати увагу педагогічної громадськості освітніх закладів на продовження широкого запровадження **педагогіки партнерства між учнем,**

учителем, батьками та громадськістю. Організація повноцінної взаємодії учасників освітнього процесу є сьогодні одним із найважливіших завдань, що стоять перед шкільними педагогічними колективами і є пріоритетом реалізації Концепції сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина» на 2012–2021 роки.

Потребою часу є систематична й послідовна педагогізація батьківської громадськості, оскільки члени сім'ї є першими вихователями дитини. Вибір форм роботи з батьками обумовлений цілями й завданнями виховного процесу, професійними та особистісними якостями класного керівника, традиціями школи та класу, своєрідністю складу учнів та їхніх батьків, тенденціями розвитку виховних відносин в учнівському колективі, принципами взаємодії вчителя й батьків.

У роботі з сучасними батьками більшість традиційних форм педагогічної просвіти (лекції, доповіді, загальні консультації тощо) є малоефективними. Існує велике розмаїття нетрадиційних організаційних форм педагогічного всеобучу батьків: ділові ігри, батьківські тренінги, майстер-класи, дні довір'я, творчі лабораторії, брифінги, ІКТ-комунікації, родинні мости, спільні проекти, свята, благодійні справи тощо. Досвід показує, що в багатьох школах відбувається активний пошук і впровадження власних форм взаємодії, які сприяють досягненню реальної співпраці. Важливо донести до батьків те, що вони є першими вихователями дитини і повністю відповідають за їх дії, несуть за них відповідальність.

Успіх в цій справі великою мірою залежить від особистості й авторитету класного керівника, його професійності, високих моральних, людських якостей, вміння спілкуватись з батьками, колегами, дітьми.

Важливою особою для кожного школяра є **класний керівник**, на якого покладено ряд функцій. Потребою часу є модернізація Положення про класного керівника, так як змінилися зміст та підходи до діяльності. Системна та цілеспрямована робота класного керівника допомагає реалізувати турботу про соціальне благополуччя дітей, сприяти побудові продуктивного дозвілля, об'єднувати колектив, формувати відповідну емоційну атмосферу. Забезпечення максимального розвитку учнів, розкриття потенційних талантів, збереження її неповторності, формування її соціальної активності, шляхом системного залучення до процесу взаємодії – завдання сучасного педагога.

Важливим є сьогодні робота над підвищенням власного компетентнісного рівня. Ще раз виставляємо акцент на те, що професійна компетентність вчителя – інтегроване утворення, в якому внутрішні ресурси людини, її особисті якості та здібності забезпечують ефективну педагогічну діяльність.

Рекомендуємо вибудувати ефективну структуру методичної роботи закладу, яка сприятиме формуванню індивідуальної освітньої траєкторії розвитку сучасного педагога. З цією метою варто визначити актуальні напрямки роботи, сформувані стратегічні завдання для організаторів виховного процесу щодо реалізації науково-методичної проблеми на навчальний рік у контексті Нової української школи. Вони можуть бути такими: наскрізний процес виховання як основа побудови освітнього середовища навчального закладу; наскрізний процес національно-патріотичного виховання з урахуванням розвитку виховного середовища регіону; компетентнісний підхід до освітнього процесу як основа формування загальнолюдських цінностей; партнерство сім'ї, школи,

громадськості у вихованні компетентного випускника; розвиток учнівського самоврядування для успішної самореалізації молоді в суспільстві; формування здоров'язбережувального середовища навчального закладу освіти, тощо.

Розглядаючи виховання як наскрізний процес – важливим аспектом є **позашкільна освіта**. Вона є структурним підрозділом цілісності освітньої політики, діяльність якої спрямована на переорієнтацію в структурі й змісті роботи, на вивчення та задоволення освітніх потреб вихованців та їх батьків.

Важливим є акцентувати увагу на трансформацію змісту позашкільної освіти відповідно до потреб громадян і сучасних викликів. Ключовими в освітньому векторі розвитку позашкільля постають п'ять змістових завдань:

- розвиток здібностей особистості (розвиток людини як особистості й основи людського капіталу, здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості);
- профілактика правопорушень (попередження правопорушень дітьми, профілактична робота, робота з дітьми з кризового середовища);
- допрофесійна підготовка (здобуття дітьми первинних професійних знань, вмінь і навичок, необхідних для їх соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності, профорієнтаційно-профільна підготовка);
- змістовне дозвілля (організація і проведення масових заходів закладами позашкільної освіти, літні табори, організації вільного часу дітей, забезпеченні їх змістовним дозвіллям);
- обдарованість (поглиблення знань дітей, робота з обдарованими, талановитими дітьми).

Рекомендуємо на районних (міських) серпневих методичних зустрічах обговорити наступні проблеми:

- Становлення та розвиток виховної системи закладу позашкільної освіти як основа формування компетентної особистості;
- Позашкільна освіта в умовах децентралізації;
- Вплив регіональних особливостей на побудову сучасної позашкільної освіти;
- Позашкільна освіта: реалі та виклики;
- Партнерська взаємодія закладів позашкільної освіти та закладів загальної середньої освіти;
- Науково-методичне забезпечення освітнього процесу закладу позашкільної освіти на основі компетентнісного підходу;
- Формування ціннісних орієнтацій особистості в умовах закладу позашкільної освіти;
- Проектування індивідуальної траєкторії виховання, навчання і розвитку особистості в умовах закладу позашкільної освіти;
- Роль закладу позашкільної освіти у формуванні толерантного ставлення до соціально-культурного різноманіття регіону.

Важливим в розбудові сучасної позашкільної освіти є не лише підбір нових методик та технологій освітньої та методичної роботи, а й інтеграція компетентнісного та культурологічного підходів, співпраця з усіма соціальними інституціями, які є базовими в побудові ефективного середовища дружнього до дитини.

Окреслюючи окремі підходи до організації процесу виховання в освітніх закладах області на 2018/2019 навчальний рік, аналізуючи позитивний досвід

функціонування виховних систем закладів освіти, класних колективів важливо виставити акценти в пріоритетних напрямках виховної діяльності щодо удосконалення виховного середовища та формування системи цінностей.

Актуальним залишається питання щодо формування громадянських, патріотичних цінностей школярів. Уже третій рік діяльність закладів базується на реалізації Концепції національно-патріотичного виховання та ряду локальних документів. Важливим завданням є вироблення такого змісту патріотизму, що якнайбільше сприятиме вихованню громадян-патріотів у XXI столітті, а не сліпе відтворення варіантів патріотичного виховання попередніх століть. Процес формування цінностей варто вибудовувати за певною структурою, починаючи від процесу мислення, до відчуття (почуття), потім до бажання (воля), що зумовлює життєві кроки, вчинки, поведінку особистості. Форми роботи мають бути не копіювальними, а активними й дієвими, які залишають певний слід в розумі дитини, в її почуттях. Тільки тоді можна надіятися на сформовану громадянську позицію та національну самосвідомість в поведінці наших дітей та молоді.

Формування духовно-моральних цінностей є важливим компонентом у процесі виховання особистості. Першочерговими завданнями духовно-морального виховання, які стоять перед освітою, суспільством та кожною сім'єю, є: виховання на цінностях, розвиток внутрішнього суб'єктивного світу дитини (життєві інтереси, переконання, погляди, ідеали, світогляд, ставлення до життя, до інших людей, до своїх обов'язків і до самої себе). Актуальним є:

- створення шкільної системи виховання, котра би спиталася на традиції та звичаї українського народу;
- переорієнтування школи на формування державницького світогляду;
- пробудження в молоді потягу до духовних знань та духовно-морального вдосконалення.

Важливо працювати над збалансованістю духовного й світського в освітньому процесі, необхідністю виховання в дітей власної причетності до відповідних культурно – духовних традицій, необхідність звиряти власне життя з ціннісними орієнтаціями, приймати культуру інших народів та гордитися власною. Це вагомі фактори в формуванні ефективного освітнього середовища полікультурної Одещини.

Важливо акцентувати особливу увагу на проблемі превентивності в освіті, яка набуває особливої гостроти, оскільки молодь формується за складних соціокультурних умов, економічних і політичних суперечностей, криміногенності в суспільстві, які провокують деструктивну поведінку неповнолітніх. Збільшується рівень агресії, аутоагресії та емоційних порушень у поведінці дітей. Стає необхідним пропагування превентивної освіти в школах як комплексного цілеспрямованого впливу на особистість у процесі її взаємодії із соціальними інституціями, вироблення імунітету до негативних впливів, профілактику і корекцію асоціальних проявів у поведінці дітей та молоді.

Важливістю набуває система превентивного виховання кожного закладу зокрема, де входять: рада громадсько-активного закладу, рада громадських ініціатив, батьківський комітет, педагогічний колектив, рада профілактики, психологічна служба, шкільна служба порозуміння, шкільні медіатори, прес – центр. Напрями роботи цих структур мають забезпечити комплексний вплив на фізичний, психічний, соціальний і духовний розвиток особистості. Забезпечити безпеку дитині, вберегти її від насилля, дати їй певну інформацію для безпечного

життя, супроводжувати її в правильному виборі власної траєкторії розвитку, постійно здійснювати роботу з профілактики дитячої жорстокості, боулінгу – ось неповний перелік превентивних завдань сучасного освітнього закладу.

Пріоритетний аспектом діяльності кожного освітнього закладу залишається створення необхідних умов для збереження й зміцнення фізичного, духовного, психічного та соціального здоров'я, виховання фізично здорової та морально досконалої молодої людини, спроможної реалізувати себе в дорослому житті. Школи Одещини мають чималий досвід з даного напрямку, проводять цілеспрямовану роботу, вибудовують здоров'язбережувальні регіональні програми, системи, моделі. В поточному навчальному році рекомендуємо продовжити таку діяльність, виставляючи акценти на те, що:

- основою всього життя людини є здоров'я в усіх його проявах;
- здоров'я – основа в побудові успішного життя;
- здоров'я – пріоритет в житті кожної людини;
- здоров'я – це цінність, яка безцінна.

Важливо дати учням достатньо глибокі знання щодо цінності як феномену, практичні аспекти щодо формування свідомого ставлення до власного здоров'я, збереження того, що закладено природою. Громада, батьки, педагоги мають відігравати основну роль в супроводі та підтримці здорового життєвого вибору дітей та молоді.

Для успішної підготовки до нового 2018/2019 навчального року рекомендуємо ознайомитися та використати в роботі наступні матеріали:

- Науково-методичні видання та публікації з питань виховної роботи (підготовлені науковими працівниками Національної академії педагогічних наук України за 2015- 2017 роки) http://koippo414.at.ua/index/naukovo_metodichni_vidannja_ta_publicaciji_z_pitan_organizaciji_vikhovnoji_roboti/0-285;
- Рекомендації до проведення серпневих конференцій у 2018/2019 навчальному році для організаторів виховної роботи, бібліотечної справи та позашкільця <https://docs.google.com/document/d/1siSzn14qZ11C7DXMgWqaCBozb8GZiqtuuihsG1RXyk0/edit>;
- Рекомендований перелік тематичних фільмів <https://docs.google.com/document/d/1R0NunugOsvvwC0LSUC3e0oOqgoqmwReTqbgea4kGCDE/edit>;
- Книжковий кінозал https://school-library3.blogspot.com/p/blog-page_27.html;
- Бібліотечні інновації http://biblioteka-nech.blogspot.com/p/blog-page_73.html;
- Інтерактивні ігри, плакати, вправи http://svitlanapoltavet73.blogspot.com/p/blog-page_23.html;
- Інтерактивні вправи http://biblioteka-nech.blogspot.com/p/blog-page_89.html;
- «Україна починається з тебе» (Методичні рекомендації до проведення Першого уроку у 2018/2019 навчальному році) http://koippo414.at.ua/100tysyach/2018/pershiyurok2018/ydk_2018_37.pdf.

Освітнім закладам області рекомендуємо в 2018/2019 н.р. продовжити роботу щодо відзначення та вшанування знаменних та пам'ятних дат, які відіграють важливу роль у вихованні молодого покоління.

Для подальшої діяльності з даного напрямку пропонуємо використати матеріал сайтів:

- <https://korali.info/none/kalendar-svyat-v-ukraini-na-2019-rik.html>
- <http://library.vspu.edu.ua/html/znam.htm>

- <https://kuryliak.pp.ua/index.php?ufu=pub/5/28/>
- http://www.poltavaculture.gov.ua/images/documentation/rizne/2018/kalendar_ukraine.pdf
- <http://child-library.kiev.ua/index.php/bibliotechni-budni/1729-kalendar-znamennikh-i-pam-yatnikh-dat-na-2019-rik>
- <https://www.dilovamova.com/index.php?page=142&year=2019>